

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна рада

Голова ради — В.М. ЛИТВИН

Члени ради: В.М. ГЕЄЦЬ, Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ,
І.М. ДЗЮБА, М.Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
І.Ф. КУРАС, О.С. ОНИЩЕНКО, Ю.М. ПАХОМОВ,
С.І. ПИРОЖКОВ, М.В. ПОПОВИЧ, В.А. СМОЛІЙ,
Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО

Редакційна колегія

Голова колегії — В.А. СМОЛІЙ

Члени колегії: В.Ф. ВЕРСТЮК, С.В. ВІДНЯНСЬКИЙ,
В.О. ГОРБИК, В.М. ДАНИЛЕНКО, М.Ф. ДМИТРІЄНКО, Я.Д. ІСАЄВИЧ,
Г.В. КАСЬЯНОВ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (заступник голови колегії),
О.Є. ЛИСЕНКО, В.М. ЛИТВИН, Ю.А. ПІНЧУК, О.П. РЕЄНТ,
О.С. РУБЛЬОВ (відповідальний секретар), П.С. СОХАНЬ,
П.П. ТОЛОЧКО, П.Т. ТРОНЬКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3

ТОМ

Е—Й

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2005

«ІСТОРІЯ РУСІВ», «Історія Русовъ» — одна з найвизначніших пам'яток укр. істор. та сусп.-політ. думки 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. В ній дається тогочасний виклад історії України від найдавніших часів до початку *російсько-турецької війни 1768—1774* з пріоритетним розглядом історії *козацтва та Гетьманщини*. Авторство невід. Написана тогочасною рос. мовою з великими домішками укр. мови в традиціях козац.-старшинського історіописання 18 ст. Події укр. історії висвітлюються яскраво та емоційно, інколи в худож. формі. Велика увага приділяється описові доби Хмельниччини (1648—57; бл. третини всього тексту; див. Б.Хмельницький) та І.Мазепи (бл. чверті від заг. обсягу), меншою мірою розглядаються *громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років*, період 2-ї пол. 1660-х — 1-ї пол. 1680-х рр. та останні часи Гетьманщини. В джерельному відношенні твір спирається на істор. пам'ятки козац. доби, які доповнюються різними переказами, спогадами. Більшість дослідників вважають, що автор «І.Р.» був знайомий з київ. «Синописом», літописом Г.Григор'яни, «Коротким описом Малоросії» та ін. творами, а також використовував фольклорні джерела. Існують також різні припущення стосовно використання в «І.Р.» таких джерел, як літопису С.Величка, «Літопису Самовидця», поетичного діалогу С.Дідовича, праць іноз. істориків, зокрема Й.-Б.Шерера, агіографічних творів (див. Агіографія), полемічної літератури та ін. В «І.Р.» достовірний матеріал чергується з тенденційними висловами, написаними в героїко-легендарній або ностальгійно-патріотичній формі, міфами та апологетикою козац. слави і звитяги тощо. Автор вводить, або запозичує з ін. джерел, вигаданих героїв, апокрифічні сюжети та незадокументовані (можливо, сфальсифіковані) тексти: гетьманство Федора Богдана, Зборівський трактат, текст якого докорінно відрізняється від тексту справжнього *Зборівського договору Криму з Польщею 1649*, козац. перемоги в добу Хмельниччини над польс. військом кн. Четвертинського під *Фастовом* та литов.

військом кн. Я.Радзивілла під *Масловим Ставом*, звернення гетьмана І.Мазепи до війська, текст промови П.Полуботка перед рос. імпер. Петром I та чимало ін. В цілому для контексту «І.Р.» характерна трагічна роздвоєність між реальним та ідеальним баченням перебігу історії. Безпосередніх посилань на джерела в «І.Р.» практично немає, хоча принагідно згадуються Д.Вагнер, Вольтер, Геродот, Діодор Сицилійський, Нестор, Клавдій Птолемей та ін. У концептуальному плані «І.Р.» обстоює ідеї самостійного держ. розвитку України, тягlosti укр. історії з княжих часів та репрезентує ідеологію укр. автономістів кін. 18 ст. В інтелектуальному сенсі «І.Р.» споріднена з працями Т.Калинського, Г.Покаса, А.Худорби та ін. Автор «І.Р.» схильний до ідеалізації укр. минувшини, особливо козац.-гетьман. доби. Він обстоює думку про рівноправність міждерж. союзів з Литвою, Польщею та Росією, прагне продемонструвати спадкоємність князівсько-гетьман. традиції на теренах Русі-України, показує численні порушення козац. прав і свобод польс. стороною. Причому козацтво розглядається в «І.Р.» як єдиний репрезентативний та верховний стан укр. сусп.-ва, як аналог польс. шляхти чи рос. дворянства, відповідно, в Польщі та Рос. д-ві. Гетьман виступає як господар землі Руської, що обирається не з простих козаків, а тільки з вищого прошарку козацької старшини й прирівнюється до польс. гетьманів коронних (див. Гетьман великий коронний, Гетьман польний коронний) та литов. гетьманів. Натомість до укр. шляхти автор «І.Р.» ставить вкрай негативно, зокрема навіть висловлює сумнів щодо її аристократичного походження. Чільне місце в «І.Р.» відводиться воєн.-політ. історії, яка містить згадки про багато вигаданих битв і відтворюється з численними топографічними подробицями, описами спорядження, озброєння та фортифікаційних споруд. Для світогляду автора характерні риси традиціоналізму (патріотизм, нац.-культ. самобутність) та просвітницького раціоналізму (істина, справедливість, свобода), схильність до моралізаторських

розумувань і сентенцій, які поєднуються з демонстративною лояльністю автора щодо Рос. д-ви. Всі опозиційні думки, що є на сторінках «І.Р.», вкладені автором в уста істор. діячів: Б.Хмельницького, І.Мазепи, крим. хана Іслам-Гірея III та ін. Автор «І.Р.» прагне виправдати всі дії козацтва, показати їх законність і відповідність канонам моралі та справедливості. В «Історії» досить толерантно змальовано побутування війська швед. короля Карла XII на укр. землях на поч. 18 ст. Натомість поляки та росіяни переважно висвітлюються в негативному сенсі. Дехто з учених уважає, що сусп.-політ. погляди автора «І.Р.» мають виразний респ. характер (Б.Крупницький, А.Яковлів та ін.). «І.Р.» вирізняється жанровим та стилізовим синкретизмом. У літ.-естетичному плані стиль «І.Р.» кваліфікується по-різному: бароковий (О.Мишанич), класичний (Д.Чижевський), романтичний (С.Козак) та ін. Сучасні дослідники відзначають в «І.Р.» помітні тенденції преромантизму (М.Скринник та ін.) та естетику просвітницького історизму (В.Кравченко). «І.Р.» має й епічні риси, окремі її уривки про минувшину виконані в жанрі епосу на високому худож. рівні (О.Пушкін). В рукописних списках твір поширювався на поч. 19 ст. як на теренах підрос. України, так і в Галичині та Білорусі. Вперше опублікований 1846 О.Бодянським у Москві в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете».

Щодо точної дати написання та авторства «І.Р.» є різні гіпотези. Найпоширенішою і найпершою за часом виникнення є та, що автором «І.Р.» слід вважати архієпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського Георгія (Кониського) (О.Бодянський). Пізніше з'явилися припущення, що авторами можуть бути: кн. О.Безбородько (М.Возняк, П.Клепацький, М.Слабченко, А.Яковлів та ін.), О.Лобисевич (О.Оглоблин), В.Лукашевич (М.Петровський), О.М.Маркович (О.Ільїн, Ф.Шевченко), В.Полетика (І.Борщак, В.Горленко, А.Єришов та ін.), Г.Полетика (М.Василенко, Д.Дорошенко, В.Іконников, О.Лазарев-

ський та ін.), В. та Г. Полетики (М.Грушевський та ін.), кн. М.Репнін-Волконський (М.Драгоманов), В. і О. Ханенки (див. Ханенки; О.Оглоблин), А.Худорба та ін. Деякі дослідники, зокрема О.Оглоблин, припускають, що автор «І.Р.» належав до *Новгород-Сіверського гуртка* укр. автономістів кін. 18 ст. і був пов'язаний спільними ідейно-політ. та службовими інтересами з кн. О.Безбородьком (О.Оглоблин). Ін. дослідники дотримуються думки, що автор «І.Р.» належав до ліберального оточення малорос. ген.-губернатора кн. М.Репніна-Волконського в *Полтаві* (М.Максимович). Хронологія датування створення «І.Р.» коливається в межах 1760—1820. Цілком імовірно також, що «І.Р.» пройшла кілька редакцій, остання з яких була на поч. 19 ст.

«І.Р.» сприяла поширенню *романтизму* в укр. істор. та сусп.-політ. думці 1-ї пол. 19 ст. Вона справила значний вплив на укр. і рос. істор. думку та літ. 19 ст., в т. ч. на творчість П.Білецького-Носенка, М.Гоголя, Є.Гребінки, М.Костомарова, П.Куліша, М.Маркевича, А.Метлинського, М.Погодіна, О.Пушкіна, К.Рилєєва, І.Срезневського, М.Устрялова, Т.Шевченка, О.Шишацького-Ілліча та ін. Зокрема, 5-томна «История Малороссии» (Москва, 1842—43) М.Маркевича запозичила не тільки чимало фактографічного матеріалу з «І.Р.», а й певною мірою її концепцію укр. історії. Сюжети та образи з «І.Р.» використував Т.Шевченко у своїх творах «Великий льох», «Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Никита Гайдай» та ін., а також М.Гоголь у «Тарасі Бульбі». «І.Р.» неодноразово перераховувалася: укр. пер. В.Давиденка; вступна ст. О.Оглоблина. Нью-Йорк, 1956; репринтне перевид. 1846. К., 1991, укр. пер. І.Драча, передмова В.Шевчука. К., 1991; К., 2001; примітки та покажчики Я.Дзири та І.Дзири. К., 2003 та ін.

Літ.: Бодянский О.М. Подробный обзор «Истории Руссов». «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1846, кн. 3; Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кононским? «Основа», 1861, № 8; Карпов Г.Ф. Критический обзор разработок главных русских источников, до

истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. М., 1870; Горленко В.П. Из истории южнорусского общества начала XIX в.: письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним. «Киевская старина», 1893, № 1; Майков Л.Н. Малорусский Тит Ливий: К вопросу об «Истории Руссов». «Журнал Министерства народного просвещения», 1893, № 5; Белей И. Причинок до питання про час появи «Истории Руссов». «ЗНТШ», 1895, т. 7; Грушевский А.С. К судьбе «Истории Руссов» (Эпизод из украинской историографии XIX в.). «Чтения в Историческом обществе Нестор-летописца», 1906, кн. 19, вып. 2; Його ж. К характеристике взглядов «Истории Руссов». «Известия Отделения русского языка и словесности АН», 1908, т. 13, кн. 1; Janowski L. O tak zwanej «Historji Rusów». В кн.: Pamiętnikowa Księga ku uczczeniu 45-letniej pracy literackiej prof. dr. Józefa Tretiaka. Kraków, 1913; Оцацький Є. Ще про автора «Истории Руссов». «Наше минуле», 1918, кн. 1; Дорошенко Д. «История Руссов» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття. «Хліборобська Україна» (Відень), 1921, кн. 3, зб. 5/6; Горбань М. Кілька уваг до питання про автора «Истории Руссов». «Червоний шлях», 1923, № 6/7; Крип'якевич І. Українська історіографія XVI—XVIII в. Львів, 1923; Його ж. Історія Русів. «Життя і знання», 1927/28, № 6; Ершов А. До питання про час написання «Истории Руссов», а почасті й про автора її. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1928; Яковлів А. До питання про автора «Історії Русов». «ЗНТШ», 1937, т. 154; Возняк М.С. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика: «История русов» у науці і літературі. К.—Львів, 1939; Оглоблин О. «История Русов» (До століття видання 1846—1946): (Конспект). «Бюлетень УВАН» (Авгсбург), 1947, № 11/12; Borschak E. La légende historique de l'Ukraine: Istoriya Rusow. Paris, 1949; Оглоблин О. До питання про автора «Исторії Русов». «Україна» (Париж), 1949, № 2,5; Крупницький Б. «Исторія України й українських козаків» Й.-Х.Енгеля та «Исторія Русів». «Україна» (Париж), 1950, № 3; Оглоблин О. Перша друкована звітка про «Историю Русов». «Наша культура» (Вінніпег), 1951, ч. 2; Ohloblyn O. The ethical and political principles of «Istoriya rusov». «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.» (New York), 1952, vol. 2, N 4; Ohloblyn O. Where was «Istoriya rusov» written? «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.» (New York), 1953, vol. 3, N 8; Оглоблин О. Вступна стаття. В кн.: «Исторія Русів». Нью-Йорк, 1956; Його ж. Списки «Історії Русів». В кн.: Науковий збірник Українського Вільного Університету:

Ювілейне видання, т. 6. Мюнхен, 1956; Полонська-Василенко Н.Д. До ідеології «Історії Русів». «Вісник Органу організації оборони чотирьох свобод України», 1956, № 12; 1957, № 1; Шевченко Ф.П. «История русов или Малой России» (до 120-річчя з часу видання твору). «УІЖ», 1966, № 7; Полонська-Василенко Н. «Исторія Русів» очима мовознавця (лекція професора доктора Ю.Шевельова в УВУ, 25 серпня 1969 р.). «Визвольний шлях», 1970, № 7/8; Шевельов Ю. «История Русов» очима мовознавця. В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів». В кн.: История Русов. К., 1991; Кравченко В.В. «История Русов» у російській цензурі (50-і роки XIX ст.). «Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету», 1994, вип. 1; Крижанівський В.П. «...І мав про те задуми, всьому людству властиві» [«Исторія Русів»]. «Віче», 1994, № 4; Його ж. «Исторія русів»: Хто ж автор? Версії, версії, версії... В кн.: Українська ідея. Перші речники. К., 1994; Дзира Я.І. Підсумки двохсотлітніх дослідницьких пошуків авторства «Історії Русів». В кн.: Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. (Глухів, грудень 1996 р.). К.—Глухів, 1996; Ільїн О. Олександр Маркович — автор «Історії Русів»? «Сіверянський літопис», 1996, № 1; Кравченко В.В. «Поема вольного народу» («Исторія Русів» та її місце в українській історіографії). Х., 1996; Його ж. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; Забіяка І. До питання про авторство «Історії русів». Еволюція гіпотези В.Горленка. «Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України», 1997, т. 2; Толочко О.П. О.П. Оглоблин та його монографія про автора «Історії Русів». «Київська старовина», 1997, № 6; Дзира Я. «Исторія Русів» та історико-літературний процес першої половини XIX ст. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 1998, число 2, вип. 2; Мишанич Я. Жанровостильові особливості «Історії русів». В кн.: Медієвістика, т. 1. Одеса, 1998; Мишуков О.В. «Исторія Русів» у контекстно-генетичних зв'язках і типологічних судженнях. К., 1998; Оглоблин О. До питання про автора «Истории Русов». К., 1998; Денисюк В. Традиції козацького літописання в «Історії русів». «Нові дослідження пам'ятки козацької доби в Україні», 1999, вип. 8; Литовченко Л. Проблема походження козацтва в «Історії русів». В кн.: Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого—Нью-Йорк, 1999;

Мишанич Я. «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика. К., 1999; Мишуков О.В. Європейський контекст «Історії русів». К. — Херсон, 1999; Мандрик М. «Історія русів» та її роль в утвердженні української державницької ідеї. В кн.: Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний науковий конгрес: Доповіді і повідомлення (Чернівці, 16—18 травня 2000 р.), т. 3. Чернівці, 2001; Шліхта Н. Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики в «Історії Русів». «Молода нація: альманах», 2000, № 1; Дзира І.Я. Вплив «Літопису Малоросії» Жана Бенау Шерера на «Історію Русів». В кн.: Сарбейські читання: Перше засідання Всеукраїнського «круглого столу» (м. Київ, 30 січня 2003 р.). К., 2003.

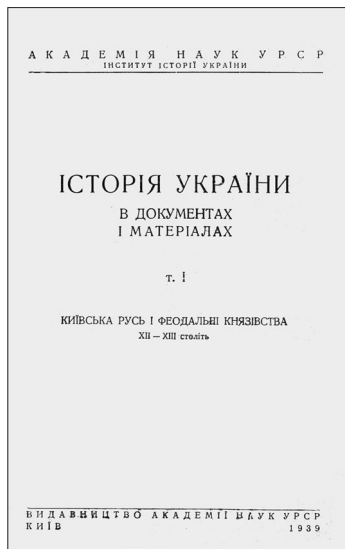
О.В. Ясв.

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» — тижневик, призначений для вчителів та учнів середніх шкіл, г-зій, коледжів та ліцеїв при вивченні вітчизн. та зарубіжної історії, а також правознавства. Видання розраховане також на викладачів і студентів вузів та всіх, хто цікавиться історією з найдавніших часів до сьогодення. 1-й номер вийшов 1 верес. 1996. Засн. — Благодійний фонд «Перше вересня», видавець — видавничий дім «Шкільний світ». У тижневику, окрім суто освітнянських тем, авторами яких є вчителі, постійно друкуються найновіші дослідження науковців *Інституту історії України НАН України*, професорів *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, *Національного університету «Києво-Могилянська академія»* та ін. наук. установ і вузів. Щорічно виходить у світ 48 чисел, де публікується більше 500 статей.

Літ.: «Історія України» (1996—2002). Бібліографічний покажчик. «Історія України», 2003, № 8.

В.М. Волковинський, М.В. Мосієнко.

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ» — серія документальних збірників з історії України, започаткована 1939 Ін-том історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Опубліковано т. 1 «Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть» (вид. 1-ше, Київ, 1939, вид. 2-ге, Київ, 1946, упорядник М.Петровський) та т. 3 «Визвольна боротьба українського народу про-

«Історія України в документах і матеріалах». Т. 1. Київ, 1939. Титульний аркуш.

ти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки)» (Київ, 1941, упорядники М.Петровський і В.Путілов). У збірниках друкувалися вже опубл. та архів. матеріали, що розміщувалися за хронологічно-тематичним принципом, додавалися хронологічні таблиці. До т. 1 також були долучені генеалогічні таблиці, покажчик імен та геогр. назв, пояснення незрозумілих слів і зворотів. 1939—41 готувалися до друку документальні збірники «Матеріали до історії Коліївщини» (упорядник К.Гуслистий), «Україна в кінці XVII і першій чверті XVIII ст.» (упорядник О.Оглоблин), «Україна у XVIII ст. (1725—1796)» (упорядник В.Дядиченко), «Україна в XIX ст.» (упорядник Ф.Ястребов), «Століпінська реакція на Україні» (упорядник Ф.Лось), «Україна в роки імперіалістичної війни та другої буржуазно-демократичної революції» (упорядник П.Білик), «Громадянська війна на Україні (1919—1920)» (упорядник О.Слуцький), однак через початок *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* вони не були видрукувані.

О.В. Юркова.

«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» у 8-ми томах, 10-ти книгах — 8-томний курс укр. історії, виданий у Києві впродовж 1977—79 вид-вом АН УРСР «Наукова

думка» під маркою Ін-ту історії та Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України* та *Інститут археології НАН України*). Гол. редактори: А.Шевелєв (т. 1, кн. 1; т. 3, 5, 6, 7), Ю.Кондуфор (т. 1, кн. 2; т. 2, 4; т. 8, кн. 1—2). Видання написано на т. зв. марксистсько-ленінських, рад. методологічних та теор. засадах (див. *Марксизм в історичній науці*): формаційний п'ятичленний поділ історії України, закон класової боротьби, домінація екон. детермінізму та ін., що зумовило відповідний розподіл томів, композиційне оформлення та інтерпретацію істор. матеріалу. 1-ша кн. 1-го т. (відп. ред. І.Артеменко, 1977) хронологічно обіймала період від найдавніших часів до 2-ї пол. 13 ст.; 2-га кн. 1-го т. (відп. ред. В.Голобуцький, 1979) — 2-гу пол. 13 ст. — 1-шу пол. 17; 2-й т. (відп. ред. Г.Сергієнко, 1979) — 2-гу пол. 17—18 ст.; 3-й т. (відп. ред. А.Шевелєв, 1978) — 19 ст.; 4-й т. (відп. ред. Ф.Лось, 1978) — 1900—17; 5-й т. (відп. ред. М.Супруненко, 1977) — 1917—20; 6-й т. (відп. ред. П.Гудзенко, 1978) — 1921—41; 7-й т. (відп. ред. В.Клюков, 1977) — 1941—45; 1-ша кн. 8-го т. (відп. ред. А.Лихолат, 1979) — 1945—50-ті рр.; 2-га кн. 8-го т. (відп. ред. А.Лихолат, 1979) — кін. 1950-х — 70-ті рр. Колективом Ін-ту археології АН УРСР була підготовлена 1-ша кн. 1-го т., усі ін. книги — колективом Ін-ту історії АН УРСР. В концептуальному плані укр. історія викладається в контексті рос. істор. схеми — ідея трьох братських слов'ян. народів, які тимчасово розділені й ведуть боротьбу за об'єднання в межах Рос. д-ви. В ідеологічному сенсі 8-томник значною мірою наслідує теор. підходи видання «Історія Української РСР» (Київ, 1955, 1957, т. 1—2). Укр. історія фактично вмонтована в рос. істор. процес, різні істор. періоди в восьмитомнику висвітлюються вкрай нерівномірно. Найдокладніше викладається 20 ст. — 6 книг з 10. Значну увагу приділено *революції 1905—1907* та *революціям 1917* (див. *Лютнева революція 1917*, *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, див. також *Російська революція 1917—1918*), а також рад. добі, які висвітлено дуже до-